

Karol Dąbrowski

Administracja Bizancjum - rozwój i upadek

Studenckie Zeszyty Naukowe 5/8, 74-87

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ADMINISTRACJA BIZANCJUM - ROZWÓJ I UPADEK

Początki nowożytnej administracji upatruje się w absolutystycznej Francji Ludwika XIV. Zaryzykowałbym tezę, że z państwową administracją mamy do czynienia już w Cesarstwie Bizantyjskim. Dlaczego? Dlatego, że administracja, to całość organizatorskich działań państwa oparta na normach prawa i tak rzeczywiście w Bizancjum było. Administracja wkraczała we wszystkie dziedziny życia *Romaioi*, jak siebie nazywali Bizantyńczycy. Cesarz, urzędy i urzędnicy, armia, pieniądz, odgórnie sterowana państwowa gospodarka, miasta, cechy i korporacje, przywileje, sytuacja na wsi, temy czy zmieniający się podział administracyjny państwa. To także korpus urzędniczy związany przepisami prawa, konstytucje cesarskie, kodeksy, edykty i chrysobulle, a nawet czynności, akty urzędowe, które dziś nazwalibyśmy „swobodnym uznaniem”.

Administracja oparta była na zasadach centralizacji i biurokratyzmu, urzędy były ściśle zhierarchizowane. Niektórzy mówią o cesarstwie absolutnym ingerującym we wszystkie przejawy życia, ale czy mogło być inaczej skoro świat starożytny leżał wówczas w gruzach¹? Urzędnicy byli powoływani i odwoływani przez władcę. W zasadzie czas pełnienia urzędu był nieokreślony, a i poszczególne funkcje rozdzielał cesarz i to od niego zależało jakimi sprawami zajmuje się dany urzędnik. Za dominatu (panowanie *Valerianusa Aureliusa Diocletianusa*, czyli Dioklecjana) rozdzielono funkcje cywilne od wojskowych. Zasadniczo urzędy centralne pełnione były przez dwa, trzy lata. Niżsi urzędnicy mogli wykonywać swoje funkcje nawet dożywotnio. Dlatego też, twierdząc, że administracja występowała już w Bizancjum; ponieważ czynności, akty administracji państwowej muszą być oparte na normach prawnych - i tak w cesarstwie bizantyjskim faktycznie było. Administrację do ostatnich dni cesarstwa traktowano jako służbę publiczną, w rzeczywistości jednak służyła często do wyzyskiwania słabszych obywateli. Organizację zarządu państwem podzielono na zarząd centralny i lokalny; oddzielnie istniały urzędy cywilne, oddzielnie wojskowe; funkcje administracji przerzucano również na samorządy miejskie. Bardzo ważną rolę odgrywało kierownictwo stolicą cesarstwa - Konstantynopolem. Administracja przesiąknięta była swoistym duchem bizantynizmu. Bizantynizm przez jednych pomijany, przez drugich wyraźnie dostrzegany², a przez jeszcze innych demonizowany³; ale którym przepojone było przez ponad tysiąc lat wszystko co wiązało się z Bizancjum.

1 Por. M. Owczarek, *Upadek formacji społecznej a upadek imperium* - referat w archiwum autora.

2 Por. E. W. Wies, *Fryderyk Barbarossa. Mit i rzeczywistość*, przekł. W. Radwański, wyd. 1, Warszawa 1996.

3 Zwłaszcza w swojej skrajnej, nie do przyjęcia formie u F. Konecznego *Historia Bizancjum*, Komorów 1996.

W tak krótkiej pracy można jedynie zakreślić ogólny obraz przemian administracji bizantyńskiej i zjawisk temu towarzyszących. Charakterystyczna jest ewolucja urzędów od czysto rzymskich we wczesnym Bizancjum (okres od podziału Teodozjusza do cesarza Herakliusza), także zmiany okręgów administracyjnych i poprzedzające okres feudalizacji utworzenie temów. Należy zwrócić uwagę na ten słabo dostrzegany proces feudalizmu w dziejach Bizancjum i sposoby zawłaszczania przez wielkie, możnowładcze rody (na przykład Komnenów czy Dukasów) władzy administracyjnej w państwie. Warto pokrótce scharakteryzować formę, ogólnie regulowaną przez państwo gospodarki bizantyjskiej, która nie była, jak się to często sądzi niczym nieskrępowaną gospodarką miejską. Doskonale odzwierciedlającym ducha Bizancjum jest powiązanie cesarza z administracją. Także należałoby wspomnieć o wpływie religii i Kościoła ortodoksyjnego na stosunki administracyjne, co wbrew pozorom nie jest takie paradoksalne. Podsumowując wypadałoby omówić czynniki, które spowodowały upadek aparatu administracyjnego oraz zaakcentować rolę administracji w katastrofie tego ogromnego imperium rozciągającego się w czasach swojej świetności od słupów Herkulesa po Eufrat; imperium jakim było Cesarstwo Bizantyjskie.

Urzednicy tworzyli obraz państwa. Można określić etapy ewolucji administracji bizantyńskiej. Od podziału cesarstwa na część wschodnią i zachodnią w roku 395, do panowania cesarza Herakliusza w początkach VII wieku mówi się o okresie wczesnego Bizancjum. Czas ten obejmuje również rządy Justyniana Wielkiego, a kończy się katastrofą jaką był dla Bizantyńczyków najazd Arabów, który pograżył także drugie co do wielkości i znaczenia ówczesne imperium - Persję. Następny okres trwający od VII wieku, do zdobycia Konstantynopola przez Krzyżowców w 1204 można podzielić na trzy części⁴: od połowy VII wieku do roku 867, następnie od momentu zdobycia władzy przez Bazylego I do drugiej połowy XI wieku oraz czasy rządów Komnenów od 1081 do 1204 roku. Dzieje państwa po restauracji cesarstwa w 1261, to okres powolnego i nieuchronnego upadku, który zakończył się we wtorek 29 maja 1453 roku, gdy sztandary wyznawców proroka załopotały nad murami Konstantynopola. Administracja w pierwszym okresie, to administracja czysto rzymska; odziedziczona po Oktawianie i jego następcach, a zmieniona za panowania Dioklecjana. Za panowania Justyniana wykształcają się egzarchaty; natomiast za czasów Herakliusza na miejsce prefekta praetorium wchodzi urzędy logotetów, dioklecjańskie diecezje wyparte zostają przez nowy podział terytorialny temów, a sam cesarz tytułuje się *basileusem*⁵. Rządy dynastii macedońskiej (867 - 1081) zwane są „złotym wiekiem” Bizancjum, kiedy to prężne struktury administracyjne pozwalają

4 Por. R. Browning, *Cesarstwo Bizantyjskie*, tłum. G. Żurek, wyd. 1, Warszawa 1997.

5 *Basileus* dosłownie po grecku znaczy tyle co „król”.

na prowadzenie zwycięskich wojen z Bułgarią i Arabami. Dzieje cesarstwa Komnenów to okres feudalizacji, przejmowania przez arystokrację ziemską i wojskową uprawnień administracji państwowej. Okres upadku państwa pozwala zaobserwować degenerację administracji, korupcję, niefachowość kadr oraz walki koterii.

Na szczycie administracji znajdował się cesarz. Jednakże cesarze umierali, ginęli w bitwach, byli mordowani przez swoich dworzan; zmieniali się jak w kalejdoskopie, a struktura administracyjna państwa trwała. Opierała się na aparacie, który można podzielić na dwie gałęzie: z jednej strony stali urzędnicy cywilni, z drugiej armia z zajmującą znaczącą pozycję flotą. Urzędnicy cywilni tworzyli aparat biurokratyczny, natomiast z armii wywodziła się arystokracja wojskowa. Rozróżnienie to ma nie tylko znaczenie porządkujące, ponieważ konflikt między warstwą urzędniczą, a kastą wojskowych zdominował późne wieki Bizancjum.

Jednym z najważniejszych organów w państwie był senat. **Senat** istniał w Rzymie i Konstantynopolu. Rzymski senat to ostoja dawnej arystokracji włoskiej wiernej dawnym bogom i tradycji, przeciwstawiającej się absolutystycznym dążeniom cesarzy; konstantynopolitański - to zgromadzenie senatorów podporządkowanych władcy i przez niego dowolnie powoływanych. Senat Rzymu uzupełniany był przez samych senatorów na drodze kooptacji. W Bizancjum godności senatorów były tytułami honorowymi patrycjuszy, a senat faktycznie nie posiadał istotnej władzy. Senat Konstantynopola funkcjonował jedynie jako rada miejska. Chociaż to z grona senatorów cesarz powoływał wysokich urzędników i to senat formalnie zatwierdzał wybór nowego cesarza. W skład senatu wchodził **konsulowie** - tytuł honorowy, nadawany członkom rodziny panującego, osobom zasłużonym, lub tym, których przychyłność i poparcie chciał w danym momencie kupić cesarz. Do obowiązków konsula w czasie pełnienia konsulatu należało zorganizowanie igrzysk. Imionami konsulów oznaczano lata, ostatnim był Belizariusz.

ZARZĄD CENTRALNY (wczesne Bizancjum):

- **sacrum consistorium** (Święty Konsystorz) - członkami byli najwyżsi urzędnicy cesarstwa także inne osoby imiennie zaproszone przez panującego. We wczesnym Bizancjum funkcjonował jako instancja apelacyjna. Charakterystyczne było to, że podczas obrad urzędnicy dyskutowali w obecności cesarza stojąc. Rada ta weszła niejako w miejsce senatu stając się forum kontaktu możliwych z cesarzem;
- **magister officiorum** - kancelaria cesarska, policja;
- **quaestor sacri palatii** - sekretarz, opracowywanie projektów konstytucji cesarskich; wpływał na treść norm prawnych, na przykład jak Trybunian – twórca kodyfikacji justyniańskiej;

Aleksy III sygnował dokumenty „*nawet choćby to był zbiór słów bez sensu, albo jeśli petent domagał się żeglowania na lądzie i uprawy morza, lub ustawienia góry Athos na górze Olimp*

- naczelnik (**prepozyt**) **świętej sypialni** (praepositus sacri cubiculi) - eunuch, zwierzchnik służby dworskiej, kierował dworem cesarskim, ważna funkcja, pośrednik w kontaktach nieformalnych między cesarzem, a dworem;

Bizancjum przejęło urzędy comesów wprowadzone przez Konstantyna Wielkiego, występował:

- **comes largitionum** - minister skarbu, mennica, kopalnie;
- **comes rerum privatorum** - zarząd majątkami cesarskimi;
- **comes domesticorum** - dowódca gwardii, odpowiadał za osobistą ochronę cesarza, dowodził gwardią, decydował o upadku lub wyniesieniu poszczególnych kandydatów na tron cesarstwa;
- **comes commerciorum**⁶
- **comes stabuli** - koniuszy
- **comes provinaciarum** - zarządca prowincji

Cesarze posługują się tajnymi posłańcami zwanymi **agentes in rebus**, wyposażonymi w specjalne pełnomocnictwa. Policję tworzyli *magistriani*.

Od czasów Justyniana Wielkiego zaznacza się tendencja do pomniejszenia znaczenia wielkich urzędników i funkcje ministerialne obejmują **officiales**, zwykli urzędnicy stojący na czele poszczególnych służb. Justynian nie mógł tolerować urzędników samodzielnych o wielkim znaczeniu, niemalże wicecesarzy.

Powyższa struktura urzędów dotrwała do początków wieku VII kiedy to pod naporem Arabów cesarz Herakliusz przyjmując tytuł *basileusa* zreformował zarząd centralny. Na mocy reform Herakliusza, które zmieniły dawny Rzym w Bizancjum na czele rządu stanęli **logoteci**:

- **logothetes dromu** - dyrektor poczty, minister spraw wewnętrznych i policji; od X wieku zwany **wielkim logotetą**;
- **logothetes tu geniku** - minister skarbu;
- **logothetes ton strationikon** - skarbnik wojskowy;
- **logothetes ton angelon** - minister dóbr państwowych;
- **sakellarios** - główny kontroler spraw finansowych, podobny w swej funkcji do nadintendenta finansów w absolutystycznej Francji Ludwika XIV; kontrolował politykę finansową innych ministerstw.
- **quaestor** - wymiar sprawiedliwości;
- **megas domestikos** (wielki domestikos) - wódz naczelny;
- **wielki drongarios** - admirał

⁶ Por. I. Jaworski, *Zarys powszechnej historii państwa i prawa*, wyd. 2, rozdz. o Bizancjum napisał L. Winowski, Warszawa 1963, s. 23.

Oprócz tego istnieli odrębni zarządcy domeną cesarską i majątkiem prywatnym cesarza. Biura ministerialne zwane były *secreta* lub *lotothesia*. Kancelarią cesarską sterował sekretarz (**proto a secretis**).

Za panowania dynastii macedońskiej pojawia się dworki urząd **parakoimnosa**, wówczas także występują **szambelani** (jak na przykład Rentakios pradziadek cesarzowej Zoe) oraz *prospatariosi*.

Aleksy I Komnen ustanowił na czele rządu cesarstwa **logothetę ton sekreton**, który nadzorował poszczególne biura administracji cywilnej⁷.

W wieku XIII wraz z restytucją cesarstwa przez Paleologów **megaduksów** (*megas doux*), **duksów** oraz *despotesów*.

ZARZĄD LOKALNY

Bizancjum swym zasięgiem obejmowało tereny od Mezopotamii po Hiszpanię.

Po reformie Dioklecjana wczesne cesarstwo bizantyńskie odziedziczyło zwiększoną liczbę **provincji** oraz **diecezje**. Na Wschodzie istniały następujące *dioecesis: Africae, Pannoniae, Moesiae, Thraciae, Asiana, Pontica* oraz *diecezja Oriens*. Prócz tego czasowo w skład cesarstwa weszła *Italiae annonariae* (Italia północna) oraz *Italiae suburbicanae* (Italia południowa, Rzym, Sycylia, Sardynia i Korsyka)⁸. W V wieku istniały diecezje: Dacji, Macedonii, Tracji, Azjana, Pontika, Orientu oraz Egiptu.

Na czele diecezji stał zastępca prefekta pretorium **wikariusz** (*vicarius*). Urzędnikami do spraw finansów byli: *rationalis* oraz *magister rei privatae*.

Prowincją kierował **namiestnik** (zwany czasem **praeses**, *legatem, prefektem, rektorem*)⁹. Namiestnik łączył w swoim ręku funkcje administracyjne, skarbowe oraz sądowe.

Gdy Konstantyn Wielki utworzył prefektury na wschodzie do roku 395 ustanowiono jedną prefekturę, **prefekturę Wschodu** (*praefectura Orientis*). Zaś wczesne cesarstwo bizantyjskie posiadało dwie prefektury: **praefectura per Orientem** oraz **praefectura per Illyricum**. Na czele każdej z nich stał **prefekt pretorium** (*praefectus praetorium*); znaczniejszym był **Prefekt Wschodu** jako najwyższy urzędnik cesarstwa. W ten sposób cesarstwo posiadało cztero stopniowy ustrój administracji terytorialnej: prefektura - diecezja - prowincja - okręg (*civitates*).

Civitates obejmowało miasto wraz z obszarem podmiejskim.

Czasowo wyodrębniono **Dalmację** za panowania cesarza Zenona pod koniec V wieku, przekazując to terytorium byłemu cesarzowi zachodniorzymskiemu Juliuszowi Neposowi. Po jego tragicznej śmierci Dalmacja powróciła w granice imperium wschodniorzymskiego.

7 Por. *Słownik władców Europy średniowiecznej*, red.: J. Dobosz, M. Serwański, wyd. 1, Poznań 1998, s. 20.

8 Por. M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, wyd. 2, Warszawa 1976, s. 348.

9 Por. M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, wyd. 8, Warszawa 1995, s. 35.

Później w miejsce prefekta Wschodu pojawia się *comes Orientis*.

W Italii w trakcie walk z Longobardami pojawił się urzędnik, który połączył w swoim ręku władzę wojskową *magistra militum* oraz cywilną *praefekta praetorium* czyli **egzarcha** z siedzibą w Rawennie; tereny podporządkowane jego władzy nazwano **Egzarchatem Raweńskim** (pas Rawenny, Neapol, Kalabria, Reggio, Sycylia, Wenecja, Genua).

W **Afryce Północnej** obitej z rąk Wandalów za panowania Justyniana w latach 30 - tych VI wieku władzę sprawował prefekt pretorium, następnie w latach 585 - 591¹⁰ pojawił się **Egzarcha Afryki**.

Ciekawie przedstawiał się zarząd **Cyprem**, zdobyty przez Arabów w 649, stał się swoistym kondominium bizantyńsko - arabskim.

Pod koniec panowania Justyniana Wielkiego **Sycylia** była wyjęta spod jednolitej administracji i rządu tam sprawował bezpośrednio kwesor świętego pałacu z pominięciem prefekta pretorio. Natomiast **quaestor exercitus** administrował prowincjami *Scytia*, *Moesia II* (nad Tracją) oraz *Caria* (na południe od Efezu, południowa część diecezji Asiana)¹¹.

Egipt: posiadał własnego prefekta, na początkach VII wieku zarządca Egiptu zwany był *dux augustialis*.

Neapol: był jednostką odrębną, municypium z własnym **konsulem**, przebywał tam **gubernator** bizantyński.

Wenecja: podporządkowana od VI wieku Bizancjum, administrowana przez egzarchę, z czasem **dux** - namiestnik egzarchy przekształcił się w VII wieku w samodzielne dożę, mającego silne oparcie w miejscowym patrycjacie i kupiectwie.

W wyniku najazdów arabskich nastąpiła w połowie wieku VII za panowania dynastii herakliańskiej militaryzacja zarządu lokalnego Bizancjum. Państwo podzielono na **temy** (*themata*), na czele temu stał **strategos**. Strategos był zarówno dowódcą wojska jak i urzędnikiem cywilnym. Nazwa tem wywodzi się od okręgu wojskowego, bądź pospolitego ruszenia; na danym terytorium osadzano żołnierzy wyposażając ich w działki ziemi. Temy łączono w **dyrekcje**: wschodnią i zachodnią. Amiast strategosa na czele temu mógł stać *comes*, *dux*, *pronoetikos*, czy *katepan*. **Katepanat** utworzono w Italii na przełomie X i XI wieku zespalałając w jednolitą całość bizantyńskich posiadłości na półwyspie Apenińskim. Okręgi wokół twierdz nadgranicznych zwano **kleizura** (zwłaszcza na pograniczu bizantyńsko - arabskim).

10 Por. T. Manteuffel, *Historia powszechna - średniowiecze*, wyd. 11, Warszawa 1998, s. 49.

11 Maria Jaczynowska, op. cit., (mapa), s. 369.

Podział Temów:

półwysep bałkański: Trakia (turecka cz. z Konstantynopolem)
Makedonia (z Adrianopolem)
Strymon
Thessaloniki (Tesalonika)
Hellada (Ateny)
Peloponez (Korynt)
Nikopolis (Nikopolis)
Kefallenia (wyspy Morza Jońskiego)
Dyrrachion (Dyrrachion / Dracz)
Italia: Kalabria (cz. południowa z Reggio)
Longobardia (Bari / Brindisi)¹²

W czasie podbojów arabskich utracono następujące terytoria: Syria i Palestyna (637,8), Egipt (642), co pociągnęło za sobą katastrofę handlu zbożem, Afryka Północna (698,9), Hiszpania (642 - Wizygoci / 711 - Arabowie), Sardynia (760), Kreta (823), Sycylia (831).

Na początku VIII wieku Leon III Izauryjczyk **podzielił temy**, nie dając możliwości poszczególnym *strategom* skupiania zbyt wielkiej władzy na dużym obszarze w jednym ręku. Zobaczmy jaki obszar miał pod swoją władzą *strategos* temu Anatolikon. Temy organizowano na terenach odbitych z rąk Arabów, Turków czy Bułgarów bądź Serbów.

Temy istniały do końca państwa bizantyjskiego, jednakże na wskutek podbojów arabskich i zajmowaniu terytoriów przez plemiona słowiańskie i bułgarskie ich obszar zmniejszył się, by pod koniec istnienia cesarstwa wraz z tworzeniem się prywatnych państw (Angelosów / Fokasów w Kapadocji / Dukasów w Epirze / Sklerosów).

SAMORZĄDY MIEJSKIE:

Zarząd *municipium* w początkach cesarstwa pozostawał w ręku stanu **dekurionów** (zwanych kuriałami - *curiales*). *Ordo decurionum* (senat municypalny) był odpowiedzialny za zbieranie podatków, co było koniecznością o tyle uciążliwą, ponieważ w przypadku niedoborów dekurioni musieli pokrywać braki z własnych majątków. Status senatora był dożywotni, a zarazem uciążliwy; z tego powodu za dominatu obserwuje się odpływ jednostek ze stanu dekurionów i zmniejszanie kadry odpowiedzialnej za zbiór podatków. Aby zapobiec temu zjawisku Konstantyn Wielki nakazał dekurionom dziedziczenie stanowisk senatorskich swoich ojców, przywiązując ludzi do swojego stanu i zasklepiając układ społeczny. Do zasiadania w senatach miast powoływano nawet dzieci; a *honor* bycia senatorem zamienił się w *munus* (przymus)¹³. Dekurioni zobowiązani byli

¹² Wykaz tem: Por. M. H. Serejski, *Bizancjum. Wiedza Powszechna zeszyt VIII*, Katowice 1947, s. 3.

¹³ W. Osuchowski, *Prawo rzymskie prywatne - zarys wykładu*, Warszawa 1981, s. 75.

do naprawiania budynków publicznych, łaźni, akweduktów, fortyfikacji dbania o czystość ulic i ścieków, organizowania widowisk, nadzorowania targów, utrzymania poczty, zapewniania kwaterunku wojskom, gromadzenia zapasów żywności, a w dodatku przeprowadzaniu rekrutacji do armii. Mówi się także o podziale społeczeństwa na dwie warstwy: *honestiores* oraz *humiliores* (uprzywilejowanych i ciemniejszych)¹⁴. Także między V, a VI rady miejskie przestały istnieć.

W IV wieku w mieście urzędował *defensor civitatis* mający zajmować się obroną miasta oraz *defensor plebis*, któremu w założeniach podlegała opieka nad ubogimi, wdowami i sierotami. Cesarz wysyłał specjalnych **komisarzy** kontrolujących sprawę miejskie.

Ustrój miast rozbijany był od wewnątrz przez system **gmin chrześcijańskich** i rządów biskupich. **Biskupi** w Bizancjum stawali się faktycznymi kierownikami miasta, sprawując sądy, dowodząc obroną w czasie najazdu, czy regulując sprawy administracyjne (np. budowę, naprawę murów miejskich). Rola biskupów uwidoczniła się zwłaszcza w końcu wieków XI i XII gdy cesarstwo niezdolne do obrony swoich granic przerzucało ten obowiązek na miasta i ich zarządy, jak na przykład w Tessalonice czy Aleksandrii.

WIEŚ:

We wczesnym okresie jednostki wiejskie nazywano *loci*. Gminy wiejskie ponosiły odpowiedzialność za zapłatę podatków, dostarczenie rekruta, czy inne daniny i posługi dla państwa (np. naprawa dróg, mostów). Wieś podlegała bezpośrednio cesarzowi gdy znajdowała się w jego majątku, feudałowi, członkom kleru, gdy była posiadłością kościelną, bądź klasztorną. We wczesnym Bizancjum istniał odziedziczony po Rzymie system kolonatu, a od Konstantyna Wielkiego chłopci utracili wolność osobistą i stali się prawie niewolnikami przypisanymi dziedzicznie do ziemi (*servi terrae - glebae adscripti*). W następnych stuleciach jaskrawo zaznaczył się upadek włościaństwa zepchniętego do roli dzierżawców ziemi feudalnej, a warstwa wolnego chłopstwa w początkach Bizancjum już zanikła.

Cesarz Herakliusz zapoczątkowuje okres przemian w położeniu chłopów osadzając w opustoszałych prowincjach na wolnych działkach żołnierzy zobowiązanych do pełnienia służby na rzecz państwa. W czasie wyniszczających najazdów arabskich wielkie latyfundia stopniowo przekształcają się w mniejsze jednostki i rodzą się gminy wolnych chłopów.

Zachowało się prawo agrarne *Nomos Georgikos* (*Kodeks wiejski / Prawo Agrarne*) z przełomu VII i VIII wieku, który jest co prawda sprzecznie interpretowane, ale przyjmuje się, że było próbą uregulowania stosunków wspólnot wiejskich w celu ochrony chłopów przed możnowładztwem świeckim i duchownym. Roman I w 935 roku zabronił klasztorom nabywania ziemi chłopów, nawet w drodze daowi-

¹⁴ Por. E. Maj, *Polityka religijna Konstantyna I i Juliana Apostaty na tle kryzysu Imperium Rzymskiego w IV w. n.e.* - referat w archiwum autora.

zny. Prawo to powtórzył Konstantyn Porfirogeneta w roku 947. W roku 996 Bazyli II Bólgarobójca ustanowił prawo o ochronie własności chłopskiej.

Wiek IX i X to rozkwit gospodarki, podnoszenie kultury uprawnej; trzeba jednak zanaczyć, że na terenach wiejskich administracja państwowa utraciła w tym czasie jakąkolwiek możliwość kontroli działań chłopów. Ludność wiejska podlegała swojemu panu feudalnemu. Możliwość sprawował sądownictwo, pobierał daniny i wystawiał własny kontyngent wojskowy.

Na wsi pojawili się urzędnicy typu *protowestiariosa*, którzy skupywali ziemię swoich ziomków tworząc własne kompleksy gruntowe.

Odrębności RZYMU:

W Rzymie w okresach gdy podlegał władzy cesarza bizantyjskiego (np. podczas rządów Justyniana) można przypuszczać, że zachowano dawny ustrój miejski. Obok **prefekta miejskiego** znajdował się **praefectus annonae** (zaopatrzenie w żywność, zwłaszcza zboże), **praefectus vigilum** (prefekt straży, także nocnej), **magister census** (odpowiedzialny za spis obywateli), **curator operarum publicarum** (nadzorca prac publicznych), **comes portus** (komes portowy), a nawet być może **comes riparum et alvei Tiberis et cloacarum**¹⁵ (regulacja Tybru i kanalizacja).

KONSTANTYNOPOL:

Stolica tego wielkiego organizmu państwowego posiadała własny **senat prefekt miejski** (*praefectus urbi*) odpowiedzialny za sprawy administracyjne, zwierzchnik policji miejskiej, regulujący stosunki z cechami rzemieślniczymi, korporacjami zawodowymi; sprawujący jurysdykcję karną i cywilną. Do niego należała też troska o równy rozdział zboża wśród mieszkańców.

FINANSE – PODATKI:

Utrzymanie systemu administracyjnego zapewniała doskonale rozwinięta skarbowość. Co uderza nas współczesnych, to nadmierny fiskalizm trwający niemalże od początku do końca istnienia państwa. Jedyńm cesarzem, który pozostawił po sobie pełny skarbiec był Anastazjusz I Dikoros. Kończąc swe rządy w 518 roku przekazał swojemu następcy 320 tysięcy funtów w złocie, to jest 105 ton złota¹⁶. Ucisk fiskalny był charakterystyczny dla niemal całej historii cesarstwa. Występowały różne rodzaje podatków. Pobierano różne rodzaje podatków, w Bizancjum wczesnym na pierwszy plan wybijały się dwa podatki:

¹⁵ Por. W. Bojarski, *Prawo rzymskie*, Toruń 1994, s. 30.

¹⁶ Por. *Słownik cesarzy rzymskich*, red.: J. Prostko - Prostyński, wyd. 1. Poznań 2001, s. 388.

- *annona militaris* - podatek pobierany w produktach rolnych i pieniądzu, w zależności od ilości ziemi liczonej w jednostkach zwanych *iugum* oraz od liczby ludności (*capita*). *Iugum* nie miało stałej wysokości, różnicowano je pod względem jakości gleby - wyróżniano trzy klasy ziemi plus winnice. Podobnie *capita* liczona była raz tylko od mężczyzn innym razem od mężczyzn i kobiet.
- *capitatio plebeia* - to podatek pogłówny obciążający chłopów bezrolnych.

W początkach cesarstwa rozdział podatków odbywał się nierównoprawnie obciążając chłopów i miasta faworyzując wielkich latyfundystów. Kwoty podatku ustalano nie do możliwości płatniczych, warunków geograficznych ale biorąc za przelicznik zwiększające się wydatki państwa. Do historii przeszła polityka niemalże „terroru podatkowego” ministra finansów Justyniana Jana z Kapadocji, ale czy Justynian sfinansowałby swoje przedsięwzięcia bez takich restrykcji fiskalnych? Podatki nakładano w systemie piętnastoletnim była to *indictio*, a za pomocą *indicies* liczono także lata pisząc, że dane wydarzenie zaistniało w tej tej indykcji.

Oprócz podatków zwyczajnych nakładano podatki nadzwyczajne, jak na przykład podatek *alemański* przeznaczony na zapłacenie okupu dla Fryderyka Barbarossa podczas wypraw krzyżowych.

W okresie dynastii macedońskiej i rozkwitu potęgi cesarstwa całość posiadłości ziemskich ujęta była w katastry - księgi podatkowe określające obszar ziemi, dochód z niej uzyskiwany i wysokość naliczanego podatku.

W wieku XI właściciele ziemi wartej ponad 4 funty złota byli zobowiązani do służby wojskowej, za nicefora II Fokasa poziom ten podniesiono do 12 funtów¹⁷. Mimo to w wiekach XI i XII masowo administratorzy Bizancjum nadawali immunitety (*exkusseia*) zwalniając możnych z płacenia jakichkolwiek podatków i wyłączając spod jurysdykcji państwowej ludność zamieszkałą w posiadłości magnata.

Administracja zajmowała się zbieraniem ceł od towarów wywożonych i przywożonych, mogły występować cła wewnętrzne. Sieć punktów celnych ciągnęła się wzdłuż granic cesarstwa kontrolując handel zagraniczny. W XII wieku wpływy z opłat celnych, targowych i od dzierżaw straganów w samym Konstantynopolu miały wynosić pół miliarda franków w złocie¹⁸. Stosowano opłaty stemplowe i rozbudowany system podatków pośrednich.

Do finansów należy również sposób **wynagradzania** pracowników machiny administracyjnej. W większej części otrzymywali swoje uposażenie w naturze, produktach, często purpurze, jedwabiu. Działo się tak dlatego, ponieważ cesarstwo cierpiało na chroniczny brak pieniądza; a bite złote solidy nie pokrywały całego zapotrzebowania na stabilną monetę.

17 Por. C. Mango, *Historia Bizancjum*, tłum. M. Dąbrowska, wyd. 1, Gdańsk 1997, s. 53.

18 Por. M. Serejski, op. cit., s. 9.

W okresie upadku państwa administracja wyzbyła się swoich uprawnień w dziedzinie handlu przekazując je na rzecz kupców z **Wenecji, Genui i Pizy**. Faktorie italskie nie płacąc podatków ni cel, zakładając własne magazyny, nawet dzielnice zupełnie nie liczyły się z interesami cesarstwa i skierowane były przeciwko kupcom bizantyńskim, wyniszczając gospodarkę kraju. Charakterystyczne są *chrysobulle* cesarzy epoki Komnenów nadające przywileje Włochom uzależniające gospodarczo państwo od obcych kupców.

SKARB PAŃSTWA:

Cesarz posiadał własne posiadłości, skarb cesarza zwany był *fiscus*. Nadzorcy domen cesarskich i majątków państwowych przed panowaniem Herakliusza, to **procuratores**.

PAŃSTWOWE MONOPOLE:

Istotnym wyznacznikiem ingerencji państwa w gospodarkę były monopole państwowe skupiające manufaktury produkcyjne. Szczególną pozycję zajmowały wytwórnie jedwabiu. Jajeczka jedwabników dwóch mnichów wykradło z Chin i przewiozło w roku 552 po dwóch latach starań do Bizancjum. Państwowe zakłady produkowały broń, wytwarzały zbroje, w nich wyrabiano słynny „ogień grecki” wyrzucany przez *sinophory*. Specjalni urzędnicy cesarscy skupują korzenie i kosmetyki. Ekonomia Bizancjum podlega **eparsze** nadzorującego korporacje, czy targi. Państwo zaopatrywało miasta w zboże czym zajmowały się **gildie szyprow** (*navicularii*).

RZEMIOSŁO:

Państwo regulowało nie tylko życie polityczne, ale i gospodarcze, czy społeczne. Nie istniały już znane cesarstwu rzymskiemu luźne cechy rzemieślników, rzemiosło bizantyjskie zrzeszone było w **przymusowych korporacjach (kolegiach zwanych systemata)**. Zawody były dziedziczne i urzędnicy pilnowali aby nikt nie wylamywał się z tej sztywnej struktury. Nie można było zmienić zawodu, przekwalifikować się; powstały stany zawodowe. Rząd decydował o dostawach surowca, cenach, ilości, jakości sprzedawanego towaru, miejscu i czasie sprzedaży.

Z okresu dynastii macedońskiej pochodzi *Księga prefekta (Eparchikon biblion)* traktująca o ustroju cechów, w której czytamy: „Piekarze nie mogą być używani do żadnych publicznych posług ani nie wolno do tego używać ich zwierząt, a to w tym celu, by nigdy nie było przerw w wypieku chleba”¹⁹.

¹⁹ Aneks z literatury bizantyjskiej (R. Browning, op. cit., s. 316).

Kontrola administracyjna nad gospodarką i handlem utrzymuje się do końca cesarstwa. Prefekt decydował również o sposobach przyjęcia nowych członków, wynagrodzeniu najemników, czy kontaktach z kupcami zagranicznymi. Jednak w wieku IX i X rozluźniają się więzy krępujące gospodarkę miejską. Liczniej powstają prywatne przedsiębiorstwa, rozwijają się działalność bankowa (weksle, listy kredytowe). Dochody rozwiniętego gospodarczo cesarstwa w X wieku liczy się na 600 milionów złotych bizantenów²⁰.

Kryzys gospodarki w wieku XI wiąże się z najazdami ludów tureckich pustoszących ziemie cesarstwa oraz konfliktem między latyfandydami ziemskimi, a mieszczaństwem, które walkę z feudałami przegrało.

SZKOLNICTWO:

Administracja zajmowała się prowadzeniem szkół, **profesorzy** opłacani przez cesarstwo, traktowani byli jak płatni urzędnicy państwowi. Za Justyniana istniały szkoły prawnicze w Berycie, Konstantynopolu, także w Antiochii

POCZTA:

Pocztę publiczną zwano do czasów Herakliusza *cursus publicus* przerzucano ciężar utrzymania poczty na barki samorządów miejskich lub też prywatnych osób obciążając miasta i gminy obowiązkiem dostarczania koni czy kwaterunku.

SĄDOWNICTWO:

Z organami lokalnymi powiązana była organizacja wymiaru sprawiedliwości. Sędzia (*iudex*) zajmując stanowisko w drabinie hierarchicznej cesarstwa rozstrzygał spory i wydawał wyroki. *Praefectus urbis* czy *praetor in provinciis* decydowali o wyznaczeniu kuratora, jak i zezwalali na dokonanie adopcji²¹.

KOŚCIÓŁ:

Jak każdy Bizantyńczyk tak i każdy urzędnik był podporządkowany nakazom Ewangelii. W systemie bizantyńskim nad patriarchą znajdował się cesarz, odpowiedzialny za wiarę swoich poddanych przed samym Bogiem. Także administracja wykonywała rozkazy cesarza zarówno w kwestiach świeckich jak i religijnych. Urzędnicy tępiłi i prześladowali heretyków, donatystów w Afryce, arian, nestorian na Wschodzie, monofizytów w Egipcie, jakobitów, paulicjan w Syrii,

²⁰ Por. I. Jaworski, op. cit., s. 29.

²¹ Konstytucje Justyniana: *XLII. De adoptione* oraz *XLV. De curatoribus*.

czy bogomilów w Bułgarii. Realizowali edykty cesarzy ikonoklastów niszcząc ikony i zrównując z ziemią klasztory. Justynian kazał w roku 529 zamknąć Akademię Platonską, zaś pierwsi cesarze bizantyńscy systematycznie dyskryminowali pogan. Zgodnie z zaleceniami biskupów pozbawiano ich prawa dziedziczenia, czy uczestniczenia w życiu publicznym rugując z zajmowanych urzędów. Prefekt Egiptu...

Na mocy ustawy Nicefora Fokasa w wieku XI konfiskowano nadmiernie rozrośnięte majątki klasztorne i przeprowadzano rewindykację nieprawnie zagarniętych dóbr cesarskich.

FEUDALIZACJA:

Cesarze wieków XI i XII wspierali grupę arystokracji ziemskiej, z której sami się wywodzili. Przyznali swobody handlowe miastom włoskim czym podcięli podstawy handlu bizantyńskiego i spowodowali krach finansowy państwa. Urzędnicy i administratorzy skierowując ciężar utrzymania państwa na barki zubożałych miast i resztki wolnego chłopstwa, konfiskując majątki kościelne by załatać deficyt rozbijali społeczną spójność kraju. Administracja sama z własnej woli dzięki nadawaniu immunitetów wyzbyła się kontroli nad rozległymi połaciami ziemi podlegającej możnowładztwu. Za Konstantyna X Dukasa sprzedawano urzędy i wydzierżawiano podatki osobom prywatnym. W ten sposób służba publiczna pojmowana niegdyś w sposób rzymski stała się sposobem na wzbogacenie jednostek chciwych i bezwzględnych.

Okres upadku państwa pozwała na zaobserwowanie degeneracji aparatu administracyjnego, korupcję, niefachowość urzędników. Czymże innym wytłumaczyć fakt, że Drongarios na przeddzień oblężenia Konstantynopola przez krzyżowców sprzedał flotę wojenną, a sumy uzyskane z tej transakcji zdefraudował? Koniec epoki Komnenów, to nie tylko kryzys cesarstwa - to całkowity upadek Bizancjum. Walki wewnętrzne, bunty możnowładców zagarniających połacie państwa na własny użytek. Rozprzęgnięcie administracji, korupcja urzędników, nie funkcjonujący aparat sprawiedliwości cechują ostatnie dni cesarstwa przed zdobyciem Konstantynopola w roku 1204. Na tą sytuację nałożyła się dywersja krzyżowców, niszczenie gospodarki bizantyńskiej przez kupców włoskich, brak ochrony ludności ze strony urzędników oraz co przeważało szalę najazdy muzułmańskie. Pojawiały się prywatne państwa, członków rodziny cesarskiej, największych arystokratów i latyfundystów; prywatne armie pustoszyły skrawki łądu pozostające nominalnie pod władzą basileusa. Utworzono odrębny despotat Epiru, despotat Morei czy cesarstwo Trapezuntu.

Po restytucji cesarstwa roku 1261 Paleologowie musieli zmagać się z oporem możnych, rozłamami w Kościele, nieudolnością urzędników, niechęcią Zachodu, atakami państw bałkańskich oraz naporem Turków. W roku 1379 Jan V uznał się lennikiem sułtana Murada. Manuel II w początkach XV wieku podczas

swojej podróży (1399 - 1403) prosił o pomoc władców Europy zachodniej. Te wysiłki nie dały nic i we wtorek 29 maja 1453 roku krótko po wschodzie słońca Konstantynopol padł.

Myliłby się ten, kto by twierdził, że administracja bizantyńska zaczęła rozpadać się od jakiejś konkretnej daty, czy konkretnego wydarzenia. Źródła potencjalnego upadku tkwiły w samych mechanizmach władzy. Nieudolność urzędników, bezwolne poddawanie się decyzjom władzy, zachłanność systemu podatkowego, rujnowanie gospodarki wyczerpywały cesarstwo w równym stopniu jak samowolne poczynania cesarzy, wojny domowe, czy walki religijne.

Z perspektywy ponad pół wieku jaki minął od klęski Bizancjum w wojnie z Turkami można pokusić się o ocenę poczynañ rządzących cesarstwem i mechanizmów administracji. Można snuć przypuszczenia co by było gdyby Bizantyńczycy obronili swoje państwo. Jednakże takie spekulacje zawsze okazują się marnotrawieniem czasu. Mieszkańcy imperium sterowali swoim cesarstwem jak potrafili i na ile było ich stać. Od końca XII wieku ich kraj staczał się w przepaść, a oni tak jak ostatni cesarz Bizancjum Konstantyn XI Paleolog bronili go do ostatka. Ich zasługą jest to, że przez tyle setek lat przechowali pamięć o starożytnym Rzymie; Rzymie czasów Remusa i Romulusa, którego byli pełnoprawnymi spadkobiercami.